

*Г.В. Степаненко
(м. Київ)*

ШКІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХІВНИЦТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА ПРОЦЕС ПІДГОТОВКИ ПАРАФІЯЛЬНОЇ Й ОСВІТНЬОЇ РЕФОРМ 1864 р.

Пропонована стаття є спробою аналізу взаємовпливу двох резонансних внутрішньополітичних процесів доби Великих реформ: залучення до системи загальної початкової освіти звільнених від кріпосної залежності селян та модернізації влаштування життя сільської парафії.

Ключові слова: Великі реформи, Парафіяльна реформа, Освітня реформа.

Предлагаемая статья является попыткой анализа взаимовлияния двух резонансных внутреннеполитических процессов эпохи Великих реформ: вовлечения в систему всеобщего начального образования освобожденных от крепостной зависимости крестьян и модернизации устройства жизни сельского прихода.

Ключевые слова: Великие реформы, Приходская реформа, Реформа народного образования

The present article is an attempt to analyze the interaction of two resonant internal political processes of the Great Reforms era: involvement of liberated serfdom peasants into universal primary education system and modernization of rural parish life organization.

Keywords: Great Reforms, Parish reform, Reform of primary education.

На тлі популярності Великих реформ серед дослідницьких тем найменшою мірою вивчена церковна¹. До останнього часу вважалося, що всі значні зміни олександрівської епохи у церковній сфері мали характер низки окремих урядових заходів. На наявності єдиної систематизованої державної програми церковних реформ дослідники вперше зауважили наприкінці 1990-х. Автором цієї програми був міністр внутрішніх справ Петро Валуєв (1861–1869). Відбиваючи авторський погляд на проблему, вона передбачала поступове систематичне запровадження певних змін у різних сферах церковного життя: економічній, освітній, соціальній, котрі всі у кінцевому рахунку мали забезпечити досягнення спільної мети — без значних бюджетних затрат підвищити статус православного духівництва у внутрішньополітичному імперському контексті шляхом модернізації церковної сфери, зокрема активізації парафіяльного життя. Означена програма опрацьовувалася у спеціально створеному 1861 р. урядовому Комітеті і реалізовувалася поетапно протягом 1860-х рр. Її складовими, зрештою, стали заходи, спрямовані на скасування станової замкнутості духівництва (1863, 1867,

1869) та оновлення статутів духовних навчальних закладів (1867–1869). Однак першочерговим завданням визначалося покращення добробуту парафіяльного духівництва. Скликаний, передусім з цією метою, урядовий Комітет^{*} планував досягти її «валуєвським» способом: забезпечити пристойне матеріальне утримання духівництва та задоволення господарських потреб парафії силами селян. Означені загальні наміри та конкретні плани світської влади викликали незгоду церковної ієрархії, найвпливовіші представники якої намагались відповідним чином вплинути на роботу Комітету. Зрештою головний пункт Валуєвського проекту був втілений у життя у вигляді Парафіяльної реформи 1864 р., якою передбачалося запровадження по сільських парафіях Попечительських рад — імперський варіант органів місцевого церковно-громадського самоврядування, які мали б взяти на себе утримання духівництва і опіку над господарським життям парафії.

Однак Парафіяльна реформа не стала продуктом виключно світської влади, а сама Церква в особі передусім провідних її ієрархів та еліти білого духівництва, не була пасивним спостерігачем запроваджених нововведень. Намагаючись скористатися моментом і погоджуючись із намірами підвищити свій статус у суспільстві, Церква воліла досягти цього іншим шляхом: зменшити світське втручання у своє внутрішнє життя та збільшити державні дотації. Відтак перше з майбутніх перетворень у церковній сфері — Парафіяльна реформа 1864 р., готувалася в умовах «холодного» протистояння між урядовцями-«прогресистами» з одного боку, і представниками церковної ієрархії у складі консервативного руху — з іншого, відтак зрештою отримала половинчастий, компромісний характер. У ході дискусій навколо підготовки Реформи протилежні сторони вживали всіх можливих заходів, аби довести молодому імператорові вагомість своїх позицій. У цьому процесі окрім використання методів політичної казуїстики, відчутним фактором впливу у «нові часи» стала суспільна думка. І якщо після 1865 р. суспільний резонанс починає втрачати роль суттєвого чинника у ході формування внутрішньої політики, зокрема у церковній сфері, то для початкового етапу Великих реформ він важив чимало.

Підвищену суспільну і урядову увагу гарантувала передусім участь у процесі обговорення популярного питання — влаштування початкової народної освіти, в якому Церква посіла місце одного з найактивніших учасників. Згодом одним із найбільш резонансних сюжетів суспільного життя першої половини 1860-х рр. став конфлікт за першість у справі початкової освіти. Його сутність полягала у боротьбі церковної ієрархії за принципове визнання за духівництвом провідної ролі в організації початкових сільських шкіл і керівництві ними, чому протистояло Міністерство освіти в період головування двох міністрів-реформаторів Є. Ковалевського (1859–1861) і, особливо, О. Головніна (1861–1866).

Означене протистояння набуло особливої гостроти у Південно-Західних епархіях, де вилилося у справжню війну між духівництвом, очоленим Київським

^{*} Оригінальна назва — «Особое присутствие для изыскания способов к большому обеспечению быта православного духовенства».

митрополитом Арсенієм (Москвіним), та окружним інспектором М. Туловим, котрий за підтримки попечителів Київської шкільної округи А. Ніколаї та Ф. Вітте організував у Києві тимчасову школу для світських народних вчителів і розгорнув бурхливу діяльність з запровадження в окрузі міністерських шкіл. По суті, обидві сторони, завдаючи шкоди, власне, освітній справі, під прискіпливою увагою широкої читацької аудиторії (адже перебіг подій транслювався у місцевій і центральній пресі) змагалися за принципове визначення відомчої приналежності кожної конкретної школи: чи вона церковна («парафіяльна»), чи міністерська («народна»). Конфлікт супроводжувався безпрецедентним збільшенням кількості церковних шкіл, зокрема у єпархіях Правобережної України, що, попри критику, не могло не справляти позитивного враження.

Активна участь Церкви у процесі розв'язання політично важливої та популярної у суспільстві проблеми організації початкової освіти щойно емансипованих селян, зокрема у національних окраїнах, автоматично актуалізувала обговорення становища Церкви і духовництва у суспільстві в умовах «відлиги» середини XIX ст., підсилила позиції церковної ієрархії в придворних та урядових колах і зрештою значно вплинула на зміст і процес впровадження Парафіяльної та Освітньої реформ 1864 р.

* * *

В інтелектуальній моді нового царювання, з легкої руки лібералів та радикалів, духовництво перетворилося на чи не найголовнішу заваду модернізації. Небезпідставно вбачаючи у Церкві традиційно консервативну організацію, духовництву, часто не добираючи висловів, ставили на карб «застарілість», «відсталість», «ретроградство» — все, проти чого майже одностайно постало збуджене суспільство. Така оцінка була почасти вмотивованою. Адже переважна більшість церковних ієрархів та рядового духовництва вельми критично сприйняли лібералів-реформаторів, вважаючи їх популістами та шукачами влади². Суспільне схвилювання непокоїло, дратувало розважливих ієрархів, адже за їхньою оцінкою «кількість погіршень... накопичених протягом не одного століття, навряд чи перевищувало сили та засоби їх виправлення»³.

Перебуваючи у консервативному таборі, Церква сповна відчула на собі обурення і критику «прогресистів»: «Среди мечтаний прогресса (...), — писав на початку 1860 р. Петербурзький митрополит Ісидор (Нікольський) Київському митрополитові Арсенію (Москвіну), — зрєет непонятная вражда к духовенству...»⁴. У суспільстві відкрито заговорили про досі тамовані вади церковної сфери, тим більше, що самі священики першими відхилили завісу подробиць власного повсякдення. Йдеться про публікацію сільського пароха Івана Белюстина «Описание сельского духовенства в России», вперше надруковану у Лейпцигу 1858 р. «Духовний Щедрін», сміливо порушуючи всі норми корпоративності, барвисто і відверто описав та виклав на вселюдний розсуд недоліки у побуті, вихованні та освіті православних парохів. Передрукована наступного року у центральному церковному часописі «Духовная беседа», публікація

І. Белюстіна стала справжньою сенсацією у Російській імперії, дійшовши навіть до відома імператора⁵.

З тих пір, наскільки дозволила цензура, світські і церковні дописувачі розквітлої періодики, присвячували свої статті розкриттю подробиць побуту духовництва, виявленню недоліків, характерних для всього стану, особливо в системі виховання, освіти, питаннях утримання парафіяльних священиків та організації єпархіального управління. Найчастіше у запальному тоні говорили про низький моральний рівень панотців, їхню апатичність, боягузтво та байдужість до суспільних інтересів, обговорювалося нікчемне виховання у духовних навчальних закладах і як наслідок — невігластво більшості сільських парохів, їхні напружені стосунки із парафіянами, ускладнені завищеними платами за треби. Дописувачі іронізували з необізнаності архієреїв-монахів з адміністративною роботою, глузували зі свавілля та корумпованості консисторських чиновників, а також обурювалися застосуванням поліцейських методів у процесах врегулювання міжконфесійних відносин, зокрема стосовно греко-католиків та старообрядців. Маючи на увазі традицію наслідування причетницьких посад, духовництво відкрито називали кастою, а якщо додати до цього той зухвалий і образливий тон, у якому висловлювалася більшість, то можна зрозуміти обурення Московського митрополита Філарета (Дроздова): «Якщо б хоч за один рік взяти все погане із світських журналів і з'єднати, то буде такий сморід, проти якого важко знайти достатньо ладану, аби його заглушити»⁶.

Однак критикуючи Церкву, майже всі політичні сили, окрім хіба що революційних демократів, сходилися в одному, що майбутнє держави без неї неможливе, традиційно продовжуючи вбачати в Церкві господаря духовності суспільства. Урядові кола, своєю чергою, воліли і далі покладатися на Церкву у її «відповідальності» не тільки за моральність громадян, але й за їхнє виховання й утримання у межах державницької ідеології. Адже в той час, коли рішення ключового питання — скасування кріпацтва — перейшло у практичну площину, суспільству і уряду знадобився освічений, благонадійний та благообразний сільський парох, вшанований сільською громадою і сповнений бажання активно працювати, допомагаючи звільненим селянам знайти себе в нових суспільно-політичних умовах. А відтак надто важливими виявилися проблеми організації парафіяльного життя. Тож поволі критика ставала більш конструктивною, зосереджуючись передусім на виявленні об'єктивних причин та виборі засобів для подолання катастрофічного стану справ у цій галузі життя.

З'ясувалося, що низький моральний та професійний рівень більшості панотців спричинений відсталістю і застарілістю навчального процесу у духовних навчальних закладах, його зміст був до того ж відірваний від життя настільки, що випускники часто навіть не знали порядку богослужіння. Невизначеність у питанні матеріального забезпечення членів причтів змушувала їх «тягнути» з парафіян, а також ускладнювала побут великої частини священицьких родин важкою сільськогосподарською працею. Неможливість представникам білого духовництва (набагато більш чисельного) обіймати бодай невеликі керівні по-

сади в церковному управлінні, й зокрема у навчальних закладах, поступово призвела до непорозумінь між ними та «ученими монахами», які формували вищі сходинки ієрархії. Глибока бюрократизація єпархіального та синодального управління стала однією з основних причин процвітання корупції. Відокремленість духовного стану, неможливість перейти із мирян в духівництво і навпаки — відсутність власного вибору життєвого шляху у дітей духівництва — були визнані за очевидний рудимент, котрий породив систему, за якої в священники йшли не за власним бажанням і переконаннями, а за примусом, що було принципово згубним для служителя церкви. Зрештою, станова замкнутість призвела до неконтрольованого росту чисельності духівництва та великої армії священників «без місця», що створювало додаткові проблеми для влади⁷. Відтак подолання млявості церковно-парафіяльного життя та підвищення авторитету священника в очах суспільства вважалися можливими тільки за умов проведення докорінних змін у церковній сфері.

Свої пропозиції небайдужі висловлювали у відповідних «записках», що почали надходити на ім'я молодого імператора. Популярність теми із самого початку нового царювання забезпечувалася особистим зацікавленням монарха. Проте його увага до проблем церкви до початку 1860-х рр. мала однобокий характер, зосереджуючись переважно на бажанні підсилити позиції православ'я в західних провінціях, зокрема в єпархіях Правобережної України, де церква традиційно використовувалася як важливий інструмент русифікації.

Вирішальний вплив на урядову церковну політику судилося справити відомому державному діячеві реформаторської доби — Петру Валуєву. Він не тільки став основним автором і організатором нововведень у церковній сфері, йому вдалося, уміло використовуючи політичне значення православ'я в губерніях колишньої польської держави, спрямувати височайшу думку до розуміння необхідності проведення церковної реформи, причому у загальноімперському масштабі. Своє *sredo* у церковному питанні П. Валуєв висловив ще на початку нового царювання, у записці «Дума русского во второй половине 1855 г.», котра стала вдалим стартом блискучої кар'єри, привернувши прихильну увагу Олександра II. Розмірковуючи про конфесійну політику, в котрій Православна церква виглядала швидше негативним героєм, активно використовуючи поліцейські методи в процесах виключно релігійного характеру, майбутній голова МВС заявив, що не держава, а суспільство має підтримувати церкву⁸. В подальшому, коли з легкої руки І. Белюстіна важке матеріальне становище духівництва та згубні наслідки його станової відокремленості стали найактуальнішою темою при розгляді церковних проблем⁹, Валуєв у новій записці «Ряд мыслей по поводу крестьянского вопроса»¹⁰ розвиває свою попередню думку стосовно того, що не держава, а суспільство має церкву не тільки підтримувати, а й утримувати, оскільки, як коректно формулює політик, «...утримання Православної Церкви урядом принижує її і зводить пастирів до рівня чиновників»¹¹. Ця, до речі, вигідна для державного бюджету теза, стає лейтмотивом всіх наступних пропозицій урядовця, особливо відчутним у контексті майбутньої реформи парафіяльного устрою.

Обійнявши 1861 р. посаду міністра внутрішніх справ, П. Валуєв розпочинає втілювати у життя свої плани церковних реформ, цілком конкретний проект яких без зайвих зволікань подає імператорові. Програма перетворень бачилася міністру дуже обширною. Оскільки у авангарді внутрішньополітичних проблем у зв'язку із Кріпосницькою реформою 1861 р. стояли питання всебічного влаштування селянського стану, на перший план висувалися тісно пов'язані з ним проблеми парафіяльного життя, а саме — покращення добробуту членів сільських причтів, що мало стати першочерговим у шереху майбутніх перетворень у церковній сфері.

Тож вже наприкінці першого року роботи на новій посаді енергійний міністр отримав дозвіл імператора на створення спеціального Комітету для розробки плану церковних реформ. Він був сформований не скільки із конкретних осіб, скільки із посад, що свідчить про націленість на його довготривалу роботу, протягом якої склад Комітету лишався б принципово незмінним. Крім міністрів внутрішніх справ і держмайна, очільника III Відділення, обер-прокурора Синоду та згодом і його заступника, до складу Комітету були включені два представники церковної ієрархії.

Залучення представників єпископату до урядових установ — чергова новація Валуєва — було одним із способів модернізувати процес втручання світської влади у внутрішньоцерковну сферу, яку буде захищати, як добре розумів міністр, церковна ієрархія. З цією метою він спершу спробував включити єпископів до складу Держради, «як в усіх європейських країнах», однак, натрапивши на категоричну протидію московського митрополита Філарета, був змушений назавжди відмовитись від цієї ідеї.

Стратегія поведінки церковних ієрархів у нових політичних умовах розроблялася не на засіданнях Синоду, який був здебільшого установою безликою (більшість присутніх там членів не мали жодного політичного впливу¹²), а в особистісних контактах, резонансних заявах та вчинках головно трьох митрополитів: Московського — Філарета (Дроздова), Петербурзького — Ісидора (Нікольського) і Київського — Арсенія (Москвіна). Адже вони обіймали у тогочасному імперському православ'ї найвищі церковні посади, були вхожі до «високої політики» і, найважливіше, в різній мірі користувалися прихильністю імператора, а відтак мали певний вплив на процес формування внутрішньої політики. Ісидор, приміром, як Петербурзький митрополит був постійним і першоприсутнім членом Синоду. Як колишній екзарх Грузії та Київський митрополит, він, цілком виправдавши на цих посадах сподівання вищої влади, мав всі можливі для духовництва державні нагороди¹³. Молодший за віком Арсеній, котрий 1860 р. заступив Ісидора на Київській митрополічій кафедрі, також помітно прислужився престолові, вперше звернувши на себе монаршу увагу ще 1835 р. на посаді єпископа Тамбовського і Шацького, зміцнивши політичне реноме на посаді Волинського преосвященного, де конфесійна політика Церкви та національна політика держави мали, як відомо, умовну межу¹⁴. І, зрештою, загально визнаний церковний лідер Московський митрополит Філарет, найавторитетніший та найстарший ієрарх РПЦ. Переживши розквіт кар'єри

у часи Олександра I і певну опалу за миколаївських/протасівських часів, у переддень та протягом першого десятиліття реформ він продовжував справляти відчутний вплив у владних ешелонах, зокрема у сфері церковних реформ. І хоча його позиція на державному рівні враховувалася менше, ніж за часів Олександра I, серед тогочасних ієрархів він користувався авторитетом¹⁵.

Перебуваючи у центрі мережевої структури стосунків всередині церковної ієрархії, Філарет істотно впливав на формування позиції Церкви та моделі поведінки єпископату у «нові часи», оскільки завдяки усталеній структурі неформальних зв'язків він мав можливість шляхом листування впливати на переконання і дії архієреїв. Поважний вік, багатолітнє ректорство у Московській духовній академії, котра випустила чимало майбутніх єпархіальних владик, глибокий розум, широка ерудиція, феноменальна обізнаність з історією християнства і церковного права, ораторський та полемічний дар (за надзвичайну красномовність проповідей Філарета називали «московським Златоустом»), а головне, сповнена гідності поведінка справжнього ієрарха Церкви — апостольського наступника — поставили його у ряд визначних особистостей цілої епохи. Його авторитету інколи боялися, оскільки наближеність до вищих сфер влади надавала особливої ваги судженням митрополита та породила славу найавторитетнішого архієрея, до якого зверталися зі спірними питаннями, обминаючи навіть Синод.

Погляди Валуєва щодо способів модернізації церковного життя викликали роздратування означених ієрархів. Одночасно із намаганням захистити внутрішньоцерковне життя від надмірного втручання світської влади, Церква звикла покладатись на допомогу держави у конфесійних протистояннях, оскільки у історичній ретроспективі вони завжди мали політичне підґрунтя, а також потребувала і матеріальної підтримки, необхідність якої стала життєво важливою після секуляризації наприкінці XVIII ст. Тож у реформаторських планах впливового міністра, попри всю їхню зовнішню куртуазність, ієрархи угледіли небезпеку. «Не должно обманываться: мы живем в век жестокого гонения на св. веру и Церковь под видом коварного о них попечения» — нарікав митрополит Київський Арсеній, повідомляючи останні столичні новини Костромському архієпископові¹⁶.

Однак не наважуючись чинити відкритий опір, впливові ієрархи включилися у політичну гру: підтримуючи реформаторські наміри у вирішенні більшості нагальних питань у церковній сфері, вони одночасно прагнули відстоювати власні інтереси, виступаючи проти надмірного світського втручання у церковні справи і намагаючись зберегти та за нагоди розширити державну матеріальну підтримку Церкви¹⁷. Саме тому, приміром, Філарет погодився на поштиві, але наполегливі пропозиції Валуєва взяти участь у процесі підготовки Парафіяльної реформи.

Суттєвих переваг у внутрішньополітичних колізіях навколо церковної реформи, зокрема реформи парафіяльного устрою, єпископату надавала незвична в цілому для XIX ст. узгодженість із обер-прокурорами Синоду, яка спостерігається протягом першої половини 1860-х рр. і була наслідком стратегічно

правильної позиції митрополита Філарета. Противник різких змін, він не підтримував гучних пропозицій про повернення інституту патріаршества та практики церковних соборів, вважаючи, що домагатися більшої уваги і поваги до церковної влади варто легітимним шляхом, котрий необхідно пройти маленькими виваженими кроками. Серед успіхів, яких вдалося досягти на цьому шляху, була прихильність, яку виказували обер-прокурори Синоду, граф О. Толстой (1856–1862) та О. Ахматов (1862–1865), виступаючи в урядових сферах і особисто перед імператором виразниками і провідниками багатьох інтересів ієрархії у ході підготовки і здійснення реформ у церковній сфері.

Ієрархію підтримало також і рядове духовництво, і не тільки через характерну для церковного середовища ідеологічну та побутову залежність від єпархіяльних владик — еліта духовництва, дійсно співчуваючи ідеям покращення свого матеріального стану та суспільного статусу, чекала від уряду, відповідно до духу часу, врахування власних побажань¹⁸. Натомість вони раптово опинились під впливом велетенського масиву відвертого негативу на свою адресу, що швидко заповнив шпальти періодичних видань. Оговтуючись від першого шоку, і поступово звикаючи до відкритого обговорення своїх станових проблем, духовництво намагалося одночасно і захиститись, і привернути увагу до власних думок щодо майбутніх змін у своєму житті. Так народжується новий зміст і стиль розквітлої церковної публіцистики, який розвивається втрачаючи на шляху своєї модернізації важкозрозумілі читачам літературні прийоми, народжені канонами попередніх століть. За посередництвом духовної періодики («Епархияльные ведомости», «Православное обозрение», «Духовная беседа», «Православный собеседник», «Приложения к творениям св. отец», «Труды Киевской духовной академии», «Руководство для сельских пастырей» та ін.), редакції котрих контролювалися ієрархами, в епоху Великих реформ формується, між іншим, становий менталітет духовництва — професійна свідомість, виразником якої стає поступово сформована дієва церковна громадськість (від єпископів до парохів і певної частини мирян)¹⁹. Ставлячи обставини «мира сего» понад іншими, більш піднесеними²⁰, духовництво на чолі з провідними архієреями стало на захисті корпоративних інтересів.

Селянська реформа 1861 р. актуалізувала не тільки проблему влаштування парафіяльного життя. Не меншої, а то й набагато більшої популярності набула проблема влаштування народної освіти. Як відомо, новий імператор від самого початку цікавився станом освіти, зокрема проблемою модернізації початкових шкіл для селян, зважаючи на перспективи глобальних змін у їхньому становищі. Тож тодішній міністр освіти Авраам Норов, намагаючись діяти у фарватері нових суспільно-політичних настроїв, демонстрував доволі прогресивні погляди, принаймні, як на середину 1850-х рр., висловлюючись, зокрема, на користь інтенсивнішого залучення селян до системи початкової освіти, що потребувало розробки нової модернізованої програми. Тому Учбовий комітет при Міністерстві народної освіти, відновивши свою роботу у складі високоповажних професорів-педагогів, зробив це одним із своїх першочергових завдань поміж інших проблем освітньої царини.

Сфера діяльності народних шкіл, попри незначну, у державних масштабах, їхню кількість потребувала серйозного коригування. Аби успішно залучити селян до системи загальної початкової освіти, потрібно було передусім вжити урядових заходів з уніфікації управління школами, створення достатньої матеріальної і педагогічної бази для їхнього функціонування. Адже за традицією попередніх років мережа сільських початкових шкіл знаходилася у відомстві кількох міністерств: народної освіти, держмайна, уділів, фінансів, внутрішніх справ, а також Св. Синоду (школи при парафіяльних церквах) і IV Відділення. Формально з 1825 р. усі школи знаходилися у віданні відповідних шкільних округ на чолі з кураторами, однак насправді керувалися із відомств-патронів, котрі згідно до власних можливостей і пріоритетів визначали зміст навчальних програм, підшукували учителів та формували шкільний бюджет.

Залишаючись чиновником консервативних миколаївських часів, А. Норов не відійшов від традиції звертатися до Церкви як до головної опікувачки елементарної освіти простолюдинів²¹. У той час, коли тільки починали лунати поодинокі голоси апологетів необхідності надання селянським дітям широкої сучасної освіти, на урядовому рівні вона асоціювалася передусім із релігійним вихованням, а навчання читанню, письму та елементарним арифметичним діям вважалося при цьому вельми бажаним, але другорядним.

На відповідні зміни у «видах правительства», а також на швидко прогресуюче зростання уваги до селян з боку освічених верств суспільства Св. Синод, своєю чергою, відізвався розпорядженням (1855 р.), котре зобов'язувало архієреїв зібрати та надіслати відомості про всі існуючі по їхніх єпархіях початкові школи та всі приклади участі духовництва у справі народної освіти. Однак священики реагували на черговий заклик керівництва мляво, діючи за сценарієм попередніх часів, коли більшість сільських панотців воліли спокійно перечекати черговий сплеск урядової уваги. Тож відомості, що надійшли до Синоду у 1857 р., попри зарахування до них кількості учнів не тільки церковних, а й усіх решти шкіл, на підставі наявності у їхніх навчальних програмах Закону Божого, були маловтішними²².

Розпочатий височайшим указом процес підготовки звільнення селян, швидко просуваючись, сприяв підсиленню урядової уваги до шкільного питання, вводячи його, зокрема, у контекст національної політики у «проблемних» в цьому відношенні регіонах, одним із яких були і губернії Правобережної України. Тут місцеві селяни опинилися у епіцентрі імперської культурної інтеграційної політики, у ході здійснення якої від місцевої влади постійно вимагали вживання заходів з підсилення в регіоні «руського елемента»²³. Дії київського генерал-губернатора І. Васильчикова у цьому напрямі підхльостувала термінова необхідність покласти край надзвичайній активізації польської ініціативи у даному питанні. Не маючи у розпорядженні достатньо матеріальних і людських ресурсів, генерал-губернатор (за сумісництвом — куратор Київської шкільної округи) мусив знову ж таки звернутися до Церкви. За чітким визначенням публіциста початку ХХ ст., «распря с поляками начала 1860-х указала на громадное значение православия и православного духовенства в западном крае»²⁴.

Місцева церковна влада вельми уважно поставилася до звернення генерал-губернатора. Київський митрополит Ісидор, досвідчений адміністратор, цілком усвідомлюючи політичну роль православної Церкви у національних окраїнах, а також намагаючись запобігти згубним наслідкам запровадження польських католицьких шкіл у підвідомчому краї, віддав відповідне розпорядження місцевому духовництву. Порозуміння місцевої цивільної та церковної влади призвело до очікуваного результату — Київська єпархія подала вірець спроможності духовництва опікуватися школами, які протягом 1859–1860-х рр. почали активно виникати за сприяння місцевих священників. Попри те, що їхня просвітницька діяльність більше була із розряду вірецьвих (як от, приміром, «лебединцевські школи») ²⁵, місцева цивільна та церковна влада скористалися ними як прикладом, що доводив слушність звернення до Церкви у даному питанні.

Св. Синод, бажаючи розвинути успіх, наказав благочинним трьох єпархій регіону активно сприяти заснуванню початкових шкіл по сільських парафіях ²⁶. Найбільш виразні сюжети шкільної діяльності київського духовництва потрапили у пресу, і зрештою, увійшовши до генерал-губернаторського звіту про стан Південно-Західного краю, сподобилися схвалення імператора. Таким чином, у переддень процесу підготовки церковних реформ та утворення «валуєвського» Комітету у владних сферах розглядалася можливість доручити духовництву розв'язання однієї з найактуальніших проблем — організацію опіки над освітою селянських дітей, що природно підсилило урядову увагу до проблем парафіяльного життя.

Однак якщо на початку століття провідні інтелектуали характеризували як мудрі урядові наміри поєднати сан духовних пастирів із посадами сільських вчителів ²⁷, у добу Великих реформ, що кардинально змінили інтелектуальний клімат, церковні школи вже не могли задовольнити вимог захопленого мріями прогресу суспільства. У країні, де кожному освічену людину хвилювали проблеми народної освіти, дискусії навколо яких заповнювали шпальти всіх без виключення періодичних видань, а у суспільній думці запанувало зневажливо-іронічне, у кращому випадку, ставлення до духовництва, схвальних оцінок його шкільної діяльності годі було й чекати. Проти ідеї віддати цей найбільш прогресивний із тогочасних модернізаційних задумів під опіку найвідсталішій, за загальним переконанням, верстві тогочасного суспільства постали навіть дуже помірковані ліберали.

Сам київський генерал-губернатор відкрито визнавав, що виступив ініціатором активізації шкільної діяльності священників мимоволі і вважав це за тимчасову міру ²⁸. Паралельно він разом із новопризначеним куратором Київської шкільної округи, славнозвісним лібералом і реформатором освітньої сфери Миколою Пироговим, вдався до розробки плану влаштування пореформених сільських початкових шкіл, який передбачав підготовку учителів із селян у спеціальних педагогічних семінаріях.

Новий міністр народної освіти Євген Ковалевський, призначений 1859 р., попри репутацію ліберала і прогресиста, мусив спочатку визнати, що за тотальної відсутності освічених кадрів у периферії, особливо у сільській місце-

вості, парох тут був ледве не єдиною особою із більш-менш пристойним рівнем освіти, причому вважався таким навіть за умов наявності лише училищного диплому, не кажучи вже про рівень риторів, богословів та, в поодиноких випадках, філософів²⁹. Тож спершу новому міністрові «нічого не лишалося» як змиритися із існуючим статус-кво у двох ключових аспектах влаштування початкової освіти — відомчої приналежності шкіл та їх кадрового забезпечення³⁰. Тимчасовість такої позиції щодо освітньої ролі Церкви незабаром стала очевидною — розроблений і прийнятий у 1860 р. Учебним комітетом під патронатом нового міністра «Проект статуту нижчих і середніх училищ відомства Міністерства народної освіти»³¹ не залишав сумнівів щодо справжніх намірів Є. Ковалевського та солідарних із ним урядовців — здійснити поступове звільнення початкової освіти від будь-якої опіки з боку Церкви, перепідпорядкувавши всі існуючі дотепер народні школи Міністерству народної освіти.

Здійснення задуманого потребувало згоди усіх відомств-патронів вже існуючих шкіл, для чого Є. Ковалевський наполегливо пропонував утворити міжвідомчий Особливий комітет для обговорення і складання загального Плану влаштування сільських елементарних шкіл³², з чим погодився Олександр П. Таким чином, за ініціативи Є. Ковалевського під впливом рекомендацій щодо організації початкової освіти селян від Комісій з питань підготовки Селянської реформи у колі питань з підготовки перетворень всієї державної освітньої системи окремою проблемою постало впорядкування початкових сільських шкіл. До означеного Комітету, котрий розпочав роботу весною 1861 р., увійшли представники всіх зацікавлених відомств, у тому числі сам Є. Ковалевський як очільник Міністерства народної освіти і П. Валувєв, щойно призначений міністром внутрішніх справ. Від «церковного відомства» до Комітету було запрошено князя Сергія Урусова, що обіймав у Св. Синоді посаду директора Духовно-учбового управління. Відзначимо, що паралельно із роботою означеного Особливого комітету, котрий з самого початку мав чіткий намір «усунути» Церкву від освітньої сфери, протягом літа–осені 1861 р. П. Валувєв обережно намагався отримати від імператора згоду на початок реформ в церковній сфері та залучити до процесу їхньої підготовки Московського митрополита Філарета та інших провідних ієрархів.

Перед Особливим комітетом постало непросте завдання: не вимагаючи від держави значних коштів на запровадження і утримання шкіл, забезпечити тим не менш швидке розширення їхньої мережі у сільській місцевості, віднайти учителів та уніфікувати зміст навчальних програм. Пропрацювавши кілька місяців, Комітет підготував «Проект загального плану влаштування народних училищ», згідно до якого утримання старих та фінансове сприяння організації кожної нової школи залишалися обов'язком кожного із зазначених відомств, у тому числі, відповідно, Св. Синода. Одночасно «Проектом плану...» передбачалося поступово звільнити духівництво від викладання у всіх школах, навіть організованих сільськими парохами, а надати вчительські посади спеціальним учителям, підготовка яких проголошувалася першочерговим завданням. Щодо загального контролю за процесом навчання і змістом навчальних програм,

«Проект плану...» висловився за підкорення усіх шкіл Міністерству народної освіти через губернських директорів училищ та підлеглих ним спеціальних повітових наглядачів. Однак для безпосереднього спостереження за напрямком навчання у кожній сільській школі лишалася одна кандидатура — місцевого священика, з чим «Проект плану...» мусив погодитись. Не торкаючись фінансового боку справи, про що детальніше мова піде далі, пропонувалося, що у новій системі священики мали увійти у підпорядкування Міністерству народної освіти, причому навіть стосовно своїх власних шкіл, з неабиякими труднощами ними організованих.

З результатами роботи Комітету Церква була категорично незгодна. Ієрархи, зокрема митрополити Ісидор і Арсеній, угледіли в них нехтування не стільки своїми досягненнями в освітній справі, скільки вияв загальної тенденції зневажливого ставлення до Церкви, що було особливо небезпечним у світлі розпочатого процесу державних перетворень у її сфері. Таким чином в процесі підготовки «Проекту плану...» вперше виник відкритий конфлікт між Св. Синодом (за підтримки обер-прокурором О. Толстим позиції ієрархів у даному питанні) та Міністерством народної освіти за право контролювати сферу початкової освіти селян — відкритий протест від імені Церкви містило «особое мнение» князя С. Урусова.

Втім розпочавши відкрите протистояння із Св. Синодом, міністр освіти виявив неприпустиму категоричність: наскільки зовні виважено і обережно по відношенню до поважних церковних ієрархів намагався діяти здібний у політичній казуїстиці П. Валуєв, настільки подібною до танцю слона у посудній крамниці виявилася відверта спроба Є. Ковалевського відтіснити Церкву від сфери, у котрій вона ще нещодавно шанобливо визнавалася господинею.

Тож не дивно, що незабаром Міністерство народної освіти очолив новий міністр — Юхим Путятін. Відставний морський адмірал, далекий як від освітньої сфери в цілому, так і від освітніх політичних баталій, Ю. Путятін проте був ставлеником московського митрополита Філарета та обер-прокурора Синоду О. Толстого³³. Відтак його призначення було, ймовірно, продиктоване необхідністю пом'якшити категоричність попередника. Новий міністр освіти цілком виправдав сподівання ієрархів, виступаючи протягом свого короткого (піврічного) перебування на посаді із зворотною ініціативою — доручити Церкві завідування всіма народними школами, незалежно від того, хто їх запровадив³⁴. Відтоді до початку наступного, 1862 р., претензії Церкви в освітній сфері опинилися під захистом міцного урядового тандему із міністра освіти та обер-прокурора Синоду.

Аби довести на найвищому рівні правомірність своєї точки зору обидва урядовці намагались оперувати переконливими аргументами. Такими стали передусім задекларовані церковною владою неймовірно високі кількісні показники вже діючих церковних шкіл у єпархіях Правобережної України (зокрема в Київській, де протягом 1860 р. кількість церковних шкіл зросла з 385 до 1064, що дало змогу навчати більш ніж 20 тис. дітей³⁵). Інформація про успіхи церковного шкільництва подавалися у вигідному порівнянні із відповідною діяль-

ністю Міністерства народної освіти, яке за той самий період буцімто спромоглося на відкриття лише 20 шкіл у межах Київської шкільної округи³⁶.

Крім того, Ю. Путятін і О. Толстой наголошували, що релігійне спрямування виховання в церковних школах стане на заваді розповсюдження небажаних настроїв в народі. І зрештою, Ю. Путятін пропонував в такий спосіб частково вирішити актуалізовану на урядовому рівні П. Валуєвим проблему матеріального становища сільських парохів («духовенство по истине богато только скудостью средств к жизни») адже вони змогли б отримувати певну грошову винагороду, передбачену проектом вчителям та законовчителям³⁷. Цей останній аргумент викликав, ймовірно, введення проблеми організації народної освіти у контекст обговорення проекту реформи парафіяльного життя, адже до статей видатків сільських громад на церковну сферу відтепер пропонувалося зарахувати і утримання церковної школи. Відтак у переліку завдань, котрі стояли перед Комітетом з підготовки церковних реформ, з'явилося наступне — «открыть духовенству способы ближайшего участия в приходских сельских училищах». Оскільки надзвичайна активізація шкільної діяльності духівництва в цей період спостерігалася виключно у єпархіях Південно-Західного краю, де до неї долучився новий Київський митрополит Арсеній (1860 р.) — активний захисник церковних інтересів у сферах високої політики — можна зрозуміти, якої ваги надавала київським школам «церковна партія» валуєвського Комітету.

Обер-прокурор Св. Синоду О. Толстой особисто доповів імператорові про велику кількість старих та щойно відкритих протягом 1859–1861 рр. церковних шкіл. Монарх був настільки приємно вражений цим, що висловив бажання особисто контролювати це питання, отримуючи щомісячну статистику з даного предмету, про що Синод терміново розіслав розпорядження єпархіальним владикам. Через кілька місяців Св. Синод, в черговий раз намагаючись привернути імператорську та суспільну увагу до відкритих духівництвом народних шкіл, домагається спеціального імператорського указу про визнання позитивним досвіду організації церковно-парафіяльних шкіл, накопиченого у Київській єпархії під керівництвом місцевого митрополита.

Про ключове значення шкільної діяльності духівництва Правобережної України під керівництвом завзятого митрополита Арсенія йтиметься докладно у відповідному сюжеті. Тепер зауважимо, що користуючись такою ласкою імператора, О. Толстой отримав дозвіл обговорити «Проект загального Плану влаштування сільських елементарних шкіл» у Св. Синоді — вже одне це можна розцінити як серйозне досягнення Церкви у політичній грі навколо початкових шкіл. Тим більше не минуло й місяця, як підтриманий новим міністром освіти, протест Синоду проти «Проекту плану...» одночасно із новим проектом Путятіна–Толстого про підпорядкування початкових шкіл усіх відомств Св. Синоду опинилися у Головному комітеті з влаштування селянського стану та Державній раді. Отже, наприкінці 1861 р. здавалося, що невеличкий крок відділяє Церкву від імператорського указу, яким вона буде визнана головною опікувачкою початкової освіти звільнених селян, що між іншим, істотно підвищить її сус-

пільний статус та відкриє для неї широкі перспективи на шляху боротьби за врахування корпоративних інтересів у ході підготовки Парафіяльної реформи.

(Далі буде)

¹ Римский С. Церковная реформа 60–70-х гг. XIX века // Отечественная история. — 1995. — № 2. — С. 166.

² Бежанидзе Г. П.А. Валуев и его проект реформы Государственного Совета [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://pravmisl.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=355.

³ Яковлев А. Митрополит Филарет (Дроздов) // Вопросы истории. — 2008. — № 10. — С. 24–39.

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Далі — ІР НБУВ), ф. XIII, спр. 5313, арк. 1.

⁵ Федоров В. Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. — Москва, 2003. — С. 211.

⁶ Цит. митрополита Філарета (Дроздова) за: Яковлев А. Митрополит Филарет (Дроздов) // Вопросы истории. — 2008. — № 10. — С. 38.

⁷ Папков А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855–1870) // Русский вестник. — 1901. — № 1/3. — С. 198–199.

⁸ Дума русского во второй половине 1855 г. // Русская старина. — 1891. — № 5. — С. 356–358.

⁹ Федоров В. Указ. соч. — С. 211.

¹⁰ Римский С. Церковная реформа 60–70-х гг. XIX века. — С. 170.

¹¹ Дневник П.А. Валуева, министра внутренних дел. В двух томах. — Москва, 1961.

¹² Алексеева С. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России 1856–1904 гг. — Санкт-Петербург, 2003. — С. 56.

¹³ Там же. — С. 47.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. 160, спр. 859, арк. 23.

¹⁵ Журавлева О. Епархиальная практика и церковно-государственная деятельность московского митрополита Филарета (Дроздова). 1821–1867: автореф. дис... к.и.н. — Санкт-Петербург, 2003.

¹⁶ Письма киевского митрополита Арсения (Москвина) // Русский архив. — 1892. — № 2. — С. 209.

¹⁷ Папков А. Указ. соч. — С. 196; Журавлева О. Указ. соч.

¹⁸ Борзаковский П. В бурсе-семинарии (Из воспоминаний) // Киевская Старина. — 1903. — Июль–август. — С. 189–190.

¹⁹ Фриз Г. Менталитет приходского священника: «Мнения» об улучшении быта духовенства 1863 г. (Владимирская епархия) // Провинциальное духовенство дореволюционной России. Вып. 3. — Тверь, 2008; Freeze G. The parish clergy in XIX century Russia, Princeton, 1983; Освальт Ю. Духовенство и реформа приходской жизни. 1861–1865 // Вопросы истории. — 1993. — № 11/12. — С. 140–149; Римский С. Российская церковь в эпоху великих реформ. — Москва, 1999.

²⁰ Мраморнов А. К вопросу о биографическом методе в изучении истории русской церкви // Вестник МГУ. — Серия 8: История. — 2005. — № 5. — С. 46.

²¹ *Рождественский С.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802–1902. Санкт-Петербург, 1902. — С. 353.

²² *Булашев Г.* Очерк деятельности по народному образованию Арсения (Москвина), митрополита Киевского и Галицкого // Народное образование. — 1894. — Кн. 4. — С. 101–102.

²³ *Миллер А.* Украинский вопрос в политике властей и в русском общественном мнении (вторая половина XIX века). — Санкт-Петербург, 2000. — С. 77–78.

²⁴ *Папков А.* Указ. соч. — С. 199.

²⁵ *Степаненко Г.* «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа // Проблемы історії України XIX — початку XX ст. — К., 2008. — Вип. 17.

²⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 809, спр. 53, ч. 3.

²⁷ Цит за: *Булашев Г.* Указ. соч. // Народная школа. — 1896. — № 4. — С. 88.

²⁸ *Булашев Г.* Указ. соч. // Народная школа. — С. 103; *Алексеева С.* Указ. соч. С. 223.

²⁹ *Чернявский М.* В бурсе-семинарии (Из воспоминаний) // Киевская Старина. — 1903. — Июль–август. — С. 174.

³⁰ *Булашев Г.* Указ. соч. // Народная школа. — С. 104.

³¹ Проект був надрукований у «Журнале Министерства народного просвещения», 1860, ч. СЛ.

³² *Барсов Т.* Святейший Синод в его прошлом. — Санкт-Петербург, 1896. — С. 27.

³³ *Алексеева С.* Указ. соч. — С. 224; *Ершов А.* Народное образование и бюрократия после 1861 года / Окремий відбиток статті із журналу «Образование», 1908. — № 4. — С. 15.

³⁴ *Стафёрова Е. А.В.* Головнин и либеральные реформы в просвещении (первая половина 1860-х). — Москва, 2007. — С. 245.

³⁵ Основа. — 1862. — № 1. — С. 90.

³⁶ О характере и деятелях народного образования / Извлечено из Вестника Юго-Западной и Западной России за февраль 1863 года. — К., 1863. — С. 34.

³⁷ *Благовидов Ф.* Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II. — Казань, 1891. — С. 32.